

ОСНОВНІ ЕТАПИ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОНЯТТЯ «РЕВОЛЮЦІЯ» В ЗАРУБІЖНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті досліджено еволюцію поняття «революція». Закцентовано увагу на трансформації даного феномена в зарубіжній політичній думці, встановлено, що розуміння та вжиток поняття «революція» в різні історичні періоди мало свої особливості.

Ключові слова: революція; конфлікт; влада; держава; громадянське суспільство.

Уявити суспільний розвиток без якісних змін неможливо, але чи виступають революції невід'ємною складовою цих змін – питання актуальне. Розуміння можливості наукового дослідження цих змін приходить у філософію досить пізно, тільки в Новий час. При цьому зміни розуміються як політичні зміни, тому слово «революція» спочатку відноситься тільки до сфери політики. Зараз термін «революція» широкочисливаний. Виділяють наукову, технічну, торгову, фінансову, аграрну, соціальну, культурну, сексуальну революцію, революцію в моді тощо. Основний критерій визначення – вплив на суспільство.

Революція як політичний феномен у межах політичної теорії на сучасному етапі перебуває в якості найбільш актуальних. Серед зарубіжних вчених найбільшої уваги заслуговують роботи Дж. Девіса, Т. Роберта Гарра, Г. Екштейна, Н. Смелзера, С. Хантингтона, Ч. Тіллі, Т. Скокпол та інших. Такі українські автори, як: Н. Гедікова, О. Долженков, А. Колодій, П. Кузьмін, А. Магун, Ю. Мацієвський, М. Мілова, Володимир та Віктор Мейтуси, Г. Музиченко, С. Намкіна, С. Ростецька, В. Якушик, Л. Ярова та інші чимало уваги приділили цій проблематиці. Корисними в даному аспекті є й роботи російських політологів, зокрема С. Кара-Мурзи, В. А. Мау, І. В. Стародубровської. Виникають нові терміни та визначення революції, змінюються завдання та цілі останніх, що вимагає наукової рефлексії в даній площині.

Досліджуючи феномен революції в контексті еволюції поняття слід зазначити, що, наприклад, у Новий час поняття «революція» знаходить основне застосування, яке застосовується до цього дня: коли говорять про революційну ситуацію, революційні настрої і мається на увазі політичне життя суспільства. Так само важливо, що в ужитку слово «революція» означає видимий переворот у будь-якій сфері. Між тим, історичний досвід показує, що якісні зміни суспільства – соціальні революції – майже завжди тривалі і їх не можна звести до своєї політичної, надбудовної частини.

Соціальні революції (перехід до нового ладу, що відбувається через перехід влади до нового панівного класу) часто не мають сучасників, оскільки їх течія непорівнянна з ходом людського життя. Особливо це

стосується докапіталістичного періоду історії, з його повільним, іноді оманливо повільним прогресом.

Політичні перевороти, особливо захоплення влади, як складова частина соціальних революцій – продукт діяльності людей. Їх сліди незгладимі для сучасників і їх добре бачать дослідники. Те ж відноситься до революційних змін у культурі. Правда термін «революція» проник в дослідження неполітичних сфер надбудови тільки в ХХ столітті. Тому не дивно, що історія поняття «революція» починається як історія поняття «політична революція» [5].

Як вже зазначалося, розуміння та вжиток поняття «революція» в різні історичні періоди мало свої особливості. Звернемося до історії виникнення та еволюції уявлень про революцію в суспільно-політичній думці.

Латинське слово «*revolutio*» уперше з'являється в християнській літературі пізньої античності і застосовується до таких явищ, як відвалений камінь у поховання Христа або до мандрів душі. У середні віки воно починає означати астрономічний феномен кругового руху світил навколо Землі. Свідченням цього є використання терміну «революція» у латинській назві книги М. Коперника «Про революцію небесних тіл» (1543 р.). В астрономії, цей термін означав обертальний рух, рух по колу небесних тіл. Тобто рух, в основі якого лежить принцип повернення рано чи пізно в ту саму точку, з якої починався рух. Тому, на думку О. Бобіної, перша згадка про революцію в політичному житті – це згадка про реставрацію (від лат. *restautio* – відновлення) політичного режиму, що можна простежити в роботі Франсуа де Греналя, в якій йдеться про реставрацію старої династії в Португалії (1643 р.) [2, с. 89–90].

На думку Артемія Магуна, ще у XII ст. слово «революція» в його астрономічному значенні виникає і в розмовних європейських мовах, проте вже досить скоро, в XIV столітті, починає застосовуватися в політичному сенсі для вказівки на цивільний безлад і зміну влади (це сталося в Італії де такі зміни були звичайними подіями в житті міст-держав). Так, перше з відомих вживань слова «революція» (італійське «*rivoluzioni*») в політичному сенсі належить італійському письменникові або хроністові Джованні Віллани: «...che in cosi piccolo tempo la citta nostra ebbe tante

novita e varie rivoluzioni (за такий короткий термін в нашому місті сталося багато нових подій і різних потрясінь)». Приблизно в той же час і саме у зв'язку з італійською політикою це слово з'являється у французькому як «*revolucion*» або «*revolution*». Важко сказати, чи був такий політичний термін свого роду метафоричним перенесенням астрономічного поняття або розвивався незалежно. Останнє припущення також виглядає цілком правдоподібно, бо політичне трактування добре відповідало середньовічному баченню мирської історії у вигляді циклічної, руйнівної і мінливої долі. У будь-якому випадку очевидно, що використовуючи це слово в політиці, мали на увазі і його астрономічне значення. Чи був сам термін «революція» похідним від уявлення про кругообертання планет або змішувався з ним в подальшому вживанні він у будь-якому випадку застосовувався просто для позначення зміни в часі і посилав швидше до деякого хронологічного проміжку, чим до раптової події [8].

Наріжним етапом в історії поняття «революція» вважається Англійська революція XVII століття, що зовні виглядала чергою політичних переворотів, останньою з яких була «славна революція» 1688 року. Це «революція» поки що в старому реставраційному сенсі – повалений король-католик, що прагнув замінити англіканство католицизмом. Але з часом простежується новий сенс того, що сталося – Англія в XVII столітті безповоротно змінилася. Тепер «революцією» назвуть усю сукупність змін. Само слово починає зближуватися з раніше протилежними поняттями «заколоту», «бунту», «повстання», відрізняючись від них глибиною перетворень. Проте за межами Англії, на думку А. Магуна, політичне використання цього слова було накладено табу, оскільки передбачало природний і неминучий характер зміни і підносило її як факт, що вже відбувся.

Поняття «революція» притягнуло до себе увагу філософів. Томас Гоббс в «Левіафані» ще пам'ятає астрономічне значення слова «революція» будуючи ваговитий каламбур: «Хоча революції в державах не є сприятливим розставленням світил при народженні істин такого роду (бо ці істини здаються зловісними для руйнівників старого порядку, а ті, хто будує новий порядок бачать тільки їх зворотну сторону), проте я не можу вважати, що розвинені мною положення були нині засуджені тими, хто поставлений державою судити про різні навчання, або ким-небудь охочим збереження світу в державі» [3, с. 544].

Положення, які розвиває Т. Гоббс, покликані зміцнити владу держави – Великого Левіафана – і не припуститися нових революцій. Проте він добре бачить, що революція полягає в руйнуванні старого порядку і будівництві нового.

Джон Локк в книзі другої «Двох трактатів про правління» вже використовує термін «революція» як синонім терміну «повстання». Відповідаючи опонентові, який вважає, що право народу створювати законодавчий орган призведе до повстань, він пише: «такі революції не відбуваються при будь-якому незначному безладі в громадських справах... ця доктрина про те, що народ владен наново забезпечити свою безпеку за допомогою нового законодавчого органу, коли його законодавці порушили надану їм довіру, за-

зіхнувши на його власність, є кращою гарантією від повстання і найбільш вірогідним засобом перешкодити йому» [7, с. 392–393].

Консервативна спрямованість поглядів Локка зрозуміла, але в даному випадку важливо, що слово «революція» остаточно звільняється і від астрономічного, і від реставраційного навантаження.

Серед англійців, які вживали цей термін, слід відзначити також Уолтера Мойла, Адама Фергюсона, Джеймса Гаррингтона, який першим звернувся до пошуків причин революції. На його думку, викладену в праці «Республіка Океанія» поштовхом до англійської революції стали зміни в земельній власності, які відбувались з XVI ст. Ці зміни порушили «баланс власності» в країні на користь громад, тому влада така, який «баланс власності» в країні. Оскільки знать втрачала землю, рано чи пізно вона мала втратити і владу. За переміщенням власності змінюється влада: зміна монархії республікою. «Влада йде за власністю» – оголосив Джеймс Гаррингтон. Можливо, Дж. Гаррингтон був першим представником економічного детермінізму, народженого, таким чином, Англійською революцією [10, с. 95–100].

У Франції нове розуміння старого слова приживалося повільніше – через осмислення чужого досвіду. Перша праця з використанням терміну «революція» з'явилася там у 1670 р. Це була робота Франсуа Берн'є «Історія останніх політичних революцій в державі Великого Могола». «Революціями» ним названі міжусобні розбрати спадкоємців Аурангзеба. Потім, з 1688 по 1789 роки, вийшло близько 90 історій революцій. Серед відомих французів, які досліджували революцію: Антуан Буланже, Луї де Жокур, Жан-Жак Руссо, Нікола Кондорсе. Відомий французький правник та філософ Шарль-Луї Монтеск'є, виступаючи у ролі пророка зауважував, що у Франції революції здійснюються кожне десятиліття [1, с. 59].

На думку Р. Коззелека, з ужитком слова «революція» щодо подій 1688 року його значення почало радикально трансформуватися: воно усе більш вказувало на унікальну подію цієї революції, а не на меланхолійну картину руйнівної зміни взагалі. Ця революція була фактом, що відбувся, сталим, і тим самим заборона на символічне визнання заколоту, що вдався, була успішно ліквідована. Впродовж XVIII століття «революція» стає «модним» словом і вже американська революція виразно усвідомлювала себе в якості такої. Щодо французької революції, то вона була передбачена філософами: Вольтер, Маблі, Руссо, Дідро – усі вони говорили про свою надію і/або страх відносно майбутньої революції. Більше того, в їх дискурсі само слово зазнало нової трансформації, яку остаточно закріпили події 1790-х років: «революція» стала означати швидше відкритість невідомому майбутньому, чим повторення або повернення минулого. «Якими будуть наслідки цієї революції? Ми не знаємо», – писав Дідро в 1774 році.

Зміна значення слова від повернення минулого до відкритості майбутньому і було, згідно Коззелеку і його співробітників по німецькому «Словнику основних історичних понять», головним і вирішальним зрушенням – але, на думку А. Магуна, «ними перебільшується міра новизни цього звернення до нового. Вже

поняття циклічного кругообігу долі, fortuna, завжди мало на увазі елемент непередбачуваності і неясності» [3].

У вивченні історії Французької революції дослідники виділяють два періоди. Перший період, це дослідження французької революції самими учасниками або сучасниками, свідками цих подій. Другий період починається в 30–40 роки XIX ст., коли починає діяти принцип, за яким велич подій, їх наслідки можна побачити і зрозуміти через деякий час. Нове покоління дослідників робить свої висновки. Більше того революція XVIII ст. у Франції починає аналізуватись через призму і порівняння нового типу революцій, революцій XIX ст., в яких приймають участь нові політичні сили, класи і соціальні групи.

Французька революція не лише дала імпульс розвитку революційної ідеології, але і зробила революції предметом наукового вивчення. Саме тоді виникла теорія прогресу людського суспільства, викладена в праці Марі Жана Антуана Нікола Кондорсе «Нарис історичної картини прогресу людського розуму» (1794). Надавши свою, дуже довільну, періодизацію всесвітній історії, Кондорсе чітко сформулював положення про місце революцій в історичному процесі: «Усе говорить нам про те, що ми живемо в епоху великих революцій людського роду. Хто може краще за нас освітити те, що на нас чекає... ніж картина революцій, що передували і підготували справжню? І для того, щоб щастя, яке ця революція нам обіцяє, було куплено можливо менш дорогою ціною, щоб воно поширилося з більшою швидкістю на як можна більшому просторі... хіба не необхідно вивчити в історії прогресу людського розуму перешкоди, яких належить побоюватися, і засоби, якими нам вдасться їх здолати?» [6].

Отже, вивчення прогресу підводить до вивчення революцій. Проте обіцяної «картини революцій» у книзі Кондорсе немає. Теорія революції не була ним створена і причина криється не лише в екстремальних умовах написання книги (жирондист Кондорсе ховався від якобінської поліції). Для того, щоб серйозно поставити питання про таку теорію, потрібно було дивитися на революцію з іншого боку барикади.

Першим, хто висловився щодо можливості створення загальної теорії революції, був французький рояліст, публіцист і політик, граф Антуан Франсуа Клод Ферран, автор книг «Міркування про соціальну революцію» (1794) і дослідження «Теорія революцій, порівняння головних подій їх джерела і послідовності, із загальною аналітичною таблицею» (1801). Він вважав, що основні події революцій можуть бути зведені до загальних ідей та ґрунтуючись на них можна створити теорію революції, подібно до того як створена теорія законів, тому що і революції мають свої закони. Ферран виділяє революції в природі і в суспільстві; до останніх відносяться усі відомі йому великі соціальні потрясіння, починаючи з епохи Древнього Сходу і до Французької революції. На думку Г. А. Завалько, він першим сказав про революції в Древній Греції – революції Солон і революції Лікурґа [5].

А. Ферраном запропонована перша в історії суспільної думки класифікація політичних революцій за засобами здійснення:

- (1) на основі попередніх змін;
- (2) законною владою;
- (3) насильницьким шляхом.

Перші два способи фактично зливаються. «Революції першого типу завжди корисні, іноді потрібні, тому що вони – зрілий результат попередніх змін. Революції другого типу добре обдумані, зміцнюють владу і тривають стільки, скільки влада їх дотримується і підтримує. Революції третього типу завжди небажані, рідко корисні, ніколи не можуть бути тривалі. У двох перших головна ідея торкається того, що спорудять; у третьому – головна, навіть єдина ідея торкається того, що зруйнують» [4, с. 235]. Незважаючи на зрозумілу нелюбов рояліста до революцій третього типу – «знизу», А. Ферран вважає, що і вони можуть бути корисні, проявляючи гідну уваги наукову об'єктивність.

З цього моменту потрібно ведеться відлік теорії революції як гілки соціальної філософії. На перших дослідах її створення, природно, лежить друк політичних пристрастей авторів, тим паче, що перед їх очима проходили події Французької революції, яку вони прагнули зрозуміти.

Алексис де Токвіль в роботі «Старий порядок та революція» (1856) визнає невдоволення «старим порядком» виправданим і так само вважає революцію «небезпечними ліками», яких слід уникати, віддаючи перевагу реформам. Причина революції – не масони і адвокати, а повалений уряд, провина якого полягає в тому, що його політика породила зло, гірше чим зловживання – революцію. Цікавим є висновок політика щодо випадковості Французької революції та її значення. Він вважав, що хоча вона застала світ зненацька, вона була підсумком довгої праці, швидким і бурхливим закінченням справи, над якою працювали десять поколінь. Не будь революції, суспільна будівля все одно б зруйнувалась. Зненацька, хворобливо різко революція підвела підсумок справі, яка б мало-помалу закінчилась так само. Причини революції і взагалі громадських явищ де Токвіль шукає в економічній сфері, тому він проявляє той максимум науковості у вивченні революції, який можливий для її супротивника [11, с. 178].

XIX ст. з його нескінченим динамізмом – індустріалізацією, урбанізацією, розвитком капіталізму – було також «золотим віком» для ідеї революції, яка проникла в повсякденне мислення, так само як і в політичні, і соціальні теорії. Вважалося, що суспільство зазнає необхідні прогресивні зміни, що розум або історія ведуть його до кращого, ідеальнішого майбутнього порядку. Революції розглядалися як неминучі, вирішальні процеси на цьому шляху, які спонукують і прискорюють раціональні процеси. З роботами Карла Маркса концепція революції увійшла до сфери ідеології, як потужного інструменту критики капіталізму і як основу для альтернативного комуністичного проекту.

Загальновідомо, що всі політичні революції містять в собі й соціальні моменти. Соціальні революції являються могутнім рушієм суспільного прогресу. К. Маркс називав їх «локомотивами історії». Таким чином, соціальна революція стає регулятивним принципом і для пізнання, і для дій та вчинків усіх людей,

охоплених її виром. Її мета – емансипація всіх людей, трансформація самої структури суспільства [9].

З моменту 1830 року дедалі частіше зустрічаються тези про те, що постерігається тенденція від політичної до соціальної революції (Лоренц фон Штайн, Радовіт). К. Маркс у 1844 р. висловив таке твердження про походження соціальної революції: «кожна революція приходить на зміну старому суспільству, з чого випливає її соціальний характер. Кожна революція веде до повалення старої влади, з чого випливає її політичний характер» [9].

Міф про революцію починає рушитися в ХХ ст. Замість прогресу лейтмотивом епохи стає тема кризи. На думку П. Штомпка, міф про революцію підривається трагічним образом реальних революцій. Два питання не можуть не виникнути в суспільній свідомості. По-перше, чому ці революції ніколи не закінчуються тим, про що мріяли революціонери? По-друге, чому розум так часто замінюється силою, тиском, безглуздим знищенням? Чому на зміну революціонерам прометеївського типу завжди приходять агресивні, ірраціональні, терористично налаштовані натовпи? Революції вже не сприймаються як втілення вищої логіки історії, їх не вважають більше прогресивними.

Поширені метафори – вулканічне виверження, степова пожежа, землетрус – показують, що революції розглядаються швидше як нещастя, а не як порятунок або спокутування людства. У більшості своїй люди вже не мріють про революції, а бояться їх. У такій ідеологічній ситуації історики і соціологи починають задаватися питанням: чи так вже світлий і героїчний образ минулих революцій? І з'являється хвиля «ревізійністських» міркувань [12].

Таким чином, досліджуючи еволюцію уявлень про революцію як соціально-політичне явище, можна зробити наступні висновки, що розуміння та вжиток поняття «революція» в різні історичні періоди мало свої особливості, що зумовлює необхідність вивчення еволюційного процесу виникнення та трансформації поняття. В епоху Середньовіччя термін «революція» поступово трансформується: спочатку вживається в астрономічному значенні, означаючи феномен кругового руху світил навколо Землі (М. Копернік), а потім

переноситься в політичне життя і використовується в значенні «реставрація», відновлення політичного режиму (Франсуа де Греналь), а ще пізніше – застосовується в політичному сенсі для вказівки на цивільний безлад і зміну влади (Дж. Віллані). Після Англійської революції XVII ст. зміст поняття «революція» починає охоплювати усю сукупність змін і зближується з раніше протилежними поняттями «заколоту», «бунту», «повстання», відрізняючись від них глибиною перетворень, тому цей період вважають переламним в еволюції поняття. XVIII ст. привносить в розуміння поняття «революції» нових трансформацій на основі ґрунтовних наукових досліджень: слово «революція» застосовується в його сучасному значенні із звичним для нас слововжитком «війни і революції», виникає теорія прогресу людського суспільства в якій визначено місце революцій в історичному процесі, сформулювало концепцію Французької революції: революція не була виключно політичним переворотом, вона стала лише політичним вираженням причин різного порядку: економічних, ідейних, соціальних, т. е. була підготовлена цілим рядом обставин. Поняття «революції» поступово перетворювалося на ідеологічну цінність та починає означати одиничну історичну подію, зі значними онтологічними і епістемологічними наслідками. Новацією XVIII ст. стало ущільнення терміну «революція», він із політичної площини вживання переходить у соціальну, набуває соціального контексту. У кінці XVIII – на початку XIX ст. поглиблюється наукове дослідження поняття «революція». Першим, хто вказав на можливість створення загальної теорії революції, був граф Антуан Франсуа Клод Ферран, ним же запропонована перша в історії суспільної думки класифікація політичних революцій. Революції в Європі XIX ст. позначаються все більшою участю пролетаріату, протекантя антагонізму, властиві капіталістичному засобу виробництва, породжують у XIX столітті нові концепції революції, тепер уже майбутньої, антикапіталістичної. Кінець ХХ ст. привніс нові тлумачення революції, звернувши увагу на культурний контекст революцій та культурну гегемонію країн, де революції мали місце.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бляхин Л. Е., Говорухин Г. Э. Революция как «блуждающая» метафора : семантика и прагматика революционного карнавала / Л. Е. Бляхин, Г. Э. Говорухин // Политические исследования. – 2011. – № 5. – С. 58–65.
2. Бобіна О. Про витоки теорії революції / О. Бобіна // Сучасна українська політика. – 2008. – Вип. 13. – С. 88–93.
3. Гоббс Т. Левиафан // Томас Гоббс. – Москва : Мысль, 1991. – 731 с. – (Сочинения : в 2-х т. / Т. Гоббс ; т. 2).
4. Жиро Т. Политология / Т. Жиро; [пер. с польск.]. – Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2006. – 428 с.
5. Завалько Г. А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. [Электронный ресурс] / Г. А. Завалько. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/257090/read#t3//>.
6. Кондорсэ Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. [Электронный ресурс] / Ж. А. Кондорсэ. – Режим доступа : <http://larevolution.ru/Books/Condorcet-0.html>.
7. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк. – Москва : Мысль, 1988. – 458 с. – (Сочинения : в 3-х т. / Дж. Локк ; т. 3).
8. Магун А. Опыт и понятие революции [Электронный ресурс] / Артемий Магун. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/64/magun4.html>.
9. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О диалектическом и историческом материализме [Электронный ресурс] / Карл Маркс, Фридрих Энгельс, Владимир Ильич Ленин. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/maenl01/index.htm>.
10. Сапрыкин Ю. М. Политическое учение Гаррингтона. Из истории идейно-полит. борьбы в годы англ. буржуазной революции XVII в. [Текст] / Ю. М. Сапрыкин. – М. : Издательство МГУ им. М. В. Ломоносова, 1975. – 204 с.
11. Токвиль Алексіс. Давній порядок і революція/ Алексіс Токвіль. – К. : Юніверс, 2000. – 224 с.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений [Электронный ресурс] / Петр Штомпка. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/belin/16.php.

Т. С. Травлос, Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинського, г. Одесса, Украина

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ В ИССЛЕДОВАНИИ ПОНЯТИЯ «РЕВОЛЮЦИЯ» В ЗАРУБЕЖНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

В статье исследовано еволюцію поняття «революція». Акцентовано внимание на трансформації даного феномена в зарубіжній політичській думці, встановлено, що розуміння і використання поняття «революція» в різні історичні періоди мало свої особливості.

Ключевые слова: революция; конфликт; власть; государство; гражданское общество.

T. Travlos, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, Ukraine

THE MAIN STAGES IN THE STUDY OF THE CONCEPT OF «REVOLUTION» IN FOREIGN POLITICAL THOUGHT

The article describes the evolution of the «revolution» of the concept. The attention is focused on the transformation of this phenomenon in the foreign political thought, it was found that the understanding and use of the word «revolution» in different historical periods had its peculiarities.

Key words: revolution; conflict; power; government; civil society.

Рецензенти: **Наумкіна С. М.**, д-р політ. наук, професор,
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, м. Одеса;
Ярошенко В. М., канд. політ. наук, доцент,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв;

© Травлос Т. С., 2016

Дата надходження статті до редколегії 28.05.2016 р.